

Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İaşe

Ahmet UZUN*

EN YAYGIN TANIMIYLA EKONOMİ, sınırsız insan ihtiyaçlarının kıt olan kaynaklarla en iyi şekilde karşılanmasının yollarını araştıran bir bilim dalıdır. Bu yönüyle ekonomi kıtlıkla mücadeleye yönelik tercihleri ele almakta ve dolayısıyla bir tercih bilimi hüviyeti kazanmaktadır. Ekonomik tercihler mikro ve makro olmak üzere iki ana düzeyde incelenmektedir. Mikro ekonomi; bireylerin, firmaların kıtlıkla mücadele ederken yaptıkları tercihleri ve devletin kıtlıkla mücadelede yaptığı tercihlerin karar birimleri (bireyler, firmalar) üzerindeki etkilerini ele almaktadır. Makro ekonomi ise; bir ekonomide hayat standartlarını, fiyat istikrarını belirleyen faktörlerin neler olduğunu ele almakta ve ayrıca ekonomik dalgalanmaların hangi sebeplerden kaynaklandığını incelemektedir.¹ İktisat tarihi ise, bu iki alandaki teorilere tarihî veriler sağlayan önemli bir disiplindir. Bu yönüyle bakıldığında Osmanlı şehir ekonomisi kapsamındaki incelemelerden, Osmanlı ekonomisinin çeşitli yönleri hakkında önemli bazı bilgiler elde etmenin mümkün olduğu görülecektir. Bu veriler Osmanlı ekonomisinin teorik çerçevesi hakkında sağlıklı genelleştirmeler yapabilmek için de büyük öneme sahiptirler. İşte bu makalede; Osmanlı'da şehir ekonomisinin önemli bir yönünü oluşturan iaşe konusundaki çalışmaları değerlendirip, bu çalışmalarda ortaya konan temel bulguları özetle aktarmak ve daha sonra, onların ortak saptamalarını tespit edip bunlardan hareketle Osmanlı şehir ekonomisinin önemli yönlerini iktisat teorisinin ışığı altında irdelemek hedeflenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde şehir ekonomisi içerisinde ele alınabilecek önemli bazı konular bulunmaktadır. Bu kapsamda şehirlerde hangi iktisadî faaliyetlerin gelişmiş olduğu, bu faaliyetlerle ne kadar istihdamın yaratıldığı, nasıl bir üretim teknolojisinin kullanıldığı, maliyetlerin nasıl gerçekleştiği yanında şehir sakinlerinin gelir ve talep yapıları, tüketim eğilimleri gibi konular iktisadî tarih

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü.

¹ Michael Parkin, *Economics*, 6. Baskı, Addison Wesley, 2003, s. 2.

açısından hayli öneme sahiptirler. Osmanlı şehirlerinde ekonomik yapılara ilişkin bazı ortak özelliklerden bahsedilebilir elbette, ancak şehirlerin iktisadî açıdan çok çeşitli biçimlere sahip olduğu unutulmamalıdır. Osmanlı şehirlerinde iktisadî tarih açısından üzerinde önemle durulması gereken bir konu da şehrin temel ihtiyaçlarının karşılanması idi. Aslında bu konu, ulaşım ve sanayi alanında büyük dönüşümün gerçekleştiği XIX. yüzyıla kadar bütün dünyada önemini korumuş bir meseleydi. Osmanlı ise XIX. yüzyılın gelişmelerine ayak uydurmadığı için bu meseleyi çöküşe kadar yakından hissetmiş ve hatta Cumhuriyet Türkiye'sinde de aynı mesele bir süre daha önemini korumuştur. Aslında iâşe olarak adlandırdığımız bu sorunu Osmanlı açısından incelerken bazı ön saptamalar yapmak lazımdır. Öncelikle belirtmek gerekir ki; iâşe meselesi tüm şehirler için önemli olmakla beraber başkent İstanbul için her zaman ayrı bir kategoride değerlendirilmiştir. Bunun sebeplerini tahmin etmek zor değildir. Çünkü başkent olması ve kalabalık bir nüfusu beslemesi yanında, siyaseten aktif sınıfların mevcudiyeti şehrin iâşesi sorununa ayrı bir mana kazandırıyordu. İâşe konusunda diğer önemli bir husus, sefere çıkan ordu birliklerinin ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Bu konuda Osmanlılar, zamanına göre son derece karmaşık ve gelişmiş bir lojistik düzen kurabilmişlerdi. İâşe konusunun bir diğer yönü ise şehirlerde temel ihtiyaç maddelerinin karşılanmasının sadece tüketim açısından değil, aynı zamanda üretim açısından da büyük önem taşımasıydı. Çünkü iâşe uygulamaları içerisinde şehre getirilen temel malların önemli bir kısmı da esnafa hammadde olarak gidiyordu. İâşenin, bir bütün olarak, Osmanlı şehir ekonomisinin vazgeçilmez bir yönünü oluşturduğu ve üretim, tüketim, fiyatlar, fayda ve refah düzeyi gibi mikro ve makro temel göstergeleri yakından etkilediği görülmektedir.

Bu makalede Osmanlı Devleti'nde şehir ekonomisinin en önemli yönlerinden birisini oluşturan iâşe konusunda Türkçe ve İngilizce olarak yapılmış temel çalışmaların (kitap ve makaleler ile yüksek lisans ve doktora tezleri) değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bunu yaparken, çalışmaları dört genel kategori içerisinde ele almak uygun gözükmektedir. Bu çerçevede Osmanlı şehirlerinde iâşe konusunu genel olarak ele alan çalışmalara öncelikle göz atmak faydalı bir başlangıç olabilir. İkinci olarak, İstanbul'un iâşesi meselesini konu edinen çalışmaları değerlendirmek uygun olur; çünkü İstanbul, iâşe düzenlemeleri açısından apayrı bir öneme sahipti. Çok sık seferlerin düzenlendiği Osmanlı Devleti'nde askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunu, iâşe politikalarından ayrı düşünmek mümkün olmadığı için, sefere çıkan ordunun iâşesiyle ilgili çalışmaları ayrıca incelemek ve son olarak da İmparatorlukta iâşe sorununu teorik düzlemde ele alan birkaç çalışma hakkında bilgi vermek makalenin amaçları içerisinde yer almaktadır. Sonuç kısmında tüm çalışmalardaki incelemelerden hareketle genel bazı değerlendirmelerin yapılmasına çalışılacaktır.

Şehirlerin İaşesiyle İlgili Çalışmalar

Osmanlı şehirlerinde halk kitlelerinin ihtiyaç duyduğu en önemli yiyecek maddesi hububat idi. Bu önemi nedeniyle tüm yöneticiler, hububat iaşesi konusuna ayrı bir önem ve öncelik vermekte ve bu konuda gerekli gördüklerinde her türlü tedbiri almaktaydılar. Ancak belirtmek gerekir ki, burada, İstanbul'un kesin bir önceliği vardı ve bu şehrin iaşesiyle ilgili düzenlemeler çok daha farklı ve karmaşık prosedürleri içermekteydi. Dolayısıyla iaşe konusundaki çalışmalar başkent üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak iaşe sorununu Osmanlı genelinde ele alan çalışmalar az da olsa bulunmaktadır. Bu kategoride en önemli tetkikleri, tanınmış iktisat tarihçisi Lütfi Güçer yapmıştır.² Güçer iaşe konusuna, o ana kadar yapılmış olan incelemelerden daha farklı bir perspektifle yaklaşmış ve bu özelliğiyle kendisinden sonra gelen araştırmacıları da etkilemiştir. Klasik döneme ait vesikalar üzerinde yoğunlaşarak ilk defa Osmanlı Devleti'nin bir iaşe politikası takip ettiğinin delillerini ve sistematik uygulamalarını ortaya koyan Güçer ayrıca hem şehirlerin hem de seferdeki ordunun temel ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla tesis edilen kurumsal yapıyı açığa çıkarmıştır. Çalışmada ayrıca devletin, hububat üretiminden dağıtımına kadar çeşitli aşamalarda neden müdahalelerde bulunduğu ekonomik, mali ve askeri gerekçeleri ortaya konmuş ve bu çerçevede hububattan alınan hem olağan hem de olağanüstü vergiler tanıtılmıştır. Güçer'in incelemeleri bize Osmanlı Devleti'nde hububattan alınan olağanüstü vergilerin bir harp finansmanı yöntemi olarak kullanıldığını göstermektedir. Netice olarak kitap, XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı'sındaki hububat meselesine yoğunlaşması nedeniyle, ilerleyen yüzyıllarda iaşe politikasında meydana gelen değişimleri irdelememekte, ancak öne sürdüğü sağlam argümanlar sayesinde iaşe konusunda hâlâ temel başvuru kaynaklarından birisini teşkil etmektedir.

Güçer'in Osmanlı şehirlerinin iaşesini genel olarak ele aldığı iki çalışması daha bulunmaktadır. Yazarın XVI. yüzyıl sonlarına doğru hububat ticaretinde geçerli esasları ele alan çalışmasında,³ Osmanlı ülkesinde hububatın taşınması ve satılmasında hükümetçe getirilen kısıtlamalar anlatılmaktadır. Makalede arşiv belgelerinden (Mühimme Defterleri) yararlanılarak, ihtiyaç fazlası hububata sahip kazalardan ihtiyacını kendi olanaklarıyla karşılayamayan önemli merkezlere hububat aktarımında hükümetçe getirilen düzenlemelerin detayı ve bu arada İstanbul için geçerli olan birtakım istisnaî kaidelerin muhtevası anlatılmaktadır. Diğer çalışmada ise yazar şehirlerin iaşe meselesini ihracat ya-

2 Lütfi Güçer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1964, vii+231 s.

3 Lütfi Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1951-1952, c. XIII, sy. 1-4, s. 79-98.

sakları kapsamında değerlendirmektedir.⁴ Güçer dışında Osmanlı Devleti'nde iâşe konusunu genel olarak ele alan çalışmalar arasında, Şapolya'nın⁵ kısa değerlendirmesi ile Erefe'nin yüksek lisans tezi olarak yaptığı incelemesini⁶ zikredebiliriz. Erefe'nin tezinde arşiv belgeleri kullanılarak, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde ekmek ve iâşe meselesi ele alınmakta ve özellikle İstanbul'un buğday ve ekmek ihtiyacının karşılanması konusu ve devletin burada üstlendiği işleve değinilmektedir. Tezde Osmanlı yönetiminin, buğdayın üretiminden ekmek olarak tüketiciye ulaşımına kadar, geniş müdahalelerde bulunduğu ve burada pragmatik bir yaklaşımın esas alındığı savunulmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde şehirlerin iâşesi meselesi kırsal kesimle şehirler arasında kurulan ekonomik ve ticarî ilişkilerle yakından alakalıydı. Gerçekten de başkent İstanbul hariç tutulursa, genellikle, önemli sayılabilecek şehirlerin en azından temel yiyecek ve hammadde ihtiyaçlarının karşılanmasında, yakın kırsal bölgeyle olan ihtisaslaşmanın ve buna bağlı olarak kurulan ticarî ilişkilerin önemli rolü bulunmaktaydı. İstanbul'un temel ihtiyaçlarının karşılanması ise nüfusunun büyüklüğüne bağlı olarak, çok daha uzak mesafeli pazarlarla ticarî bağlantıları gerektirmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı şehir ekonomisinin en önemli yönünü oluşturan iâşe konusunu incelerken İmparatorluğun ekonomi ve ticaret tarihiyle ilgili genel kaynaklar yanında, spesifik olarak şehir ekonomisiyle ilgili yapılmış çalışmalara da göz atmak gerekmektedir. Bu kapsamda Faroqhi'nin çalışmasını özellikle zikretmek gerekir.⁷ Giriş ve sonuç hariç on bir bölümden oluşan bu çalışma, 1550-1650 arasında Osmanlı kent hayatını genel olarak incelemekte ve özellikle de ticaret, tarımsal üretim ve sanayi faaliyetleri konusuna eğilmektedir. Aslında kitap, bütünüyle iâşe, yani şehirlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması konusuyula yakından ilgilidir; ancak özellikle üçüncü ve dokuzuncu bölümler doğrudan iâşe konusuyula alakalıdır. "Deniz Ticaretindeki Olanaklar ve İniş-Çıkışlar" başlığıyla yazar, kitabın üçüncü bölümünde İstanbul'un temel ihtiyaçlarının karşılanmasında Karadeniz, Marmara ve Ege havzasının önemini anlatmakta ve bu çerçevede söz konusu bölgelerden başkente hangi malların taşındığına değinmektedir. Yine bu bölümde İmparatorluktaki deniz ticaretiyle Anadolu şehirlerinin gelişimi arasındaki bağlantılar ele alınmaktadır. Yazar İzmir dışındaki Anadolu limanlarının esas olarak iç ticaretle uğraştıklarını ve Anadolu liman kentlerindeki ticaretin, bu yerleşimlerin bü-

4 Lütfi Güçer, "Osmanlı İmparatorluğunda Şehirlerin İâşesi ve İhracat Yasakları", *Üniversite Haftası* içinde, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, no. 777, 1958.

5 Enver Behnan Şapolyo, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İâşe Teşkilatı, XVI.-XIX. Asırlar", *Çınaraltı Mecmuası*, 1942, sy. 49, s. 10-11.

6 Oya İktil Erefe, "Bread and Provisioning in the Ottoman Empire (1750-1860)", Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 1997.

7 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, 457 s.

yük önem kazanmasını sağlayamadığını tespit etmektedir. Kitabın dokuzuncu bölümünde ise Faroqhi, Osmanlı şehirlerinde özellikle de Anadolu'da, koyun ticaretini ve şehirlerin et ihtiyacının sağlanmasını ele almakta ve bununla bağlantılı olarak İstanbul'un et ihtiyacının karşılanmasının diğer şehirlerde yarattığı ekonomik etkileri değerlendirmektedir. Yazar incelediği dönem içerisinde şehirlerin et iaşesi açısından kasapların gördüğü fonksiyonlara ve sistemin işlenmesi için tesis edilen malî yapıya da değinmektedir.

Bruce McGowan'ın *Economic Life in Ottoman Europe*⁸ başlıklı kitabı da Faroqhi'nin çalışmasına benzer şekilde, doğrudan iaşe meselesini ele almamasına rağmen konu hakkında önemli bilgiler edinilebilecek bir çalışma niteliğindedir. Beş kısımdan oluşan kitabın "Ottoman Exports to Pre-Industrial Europe" başlığını taşıyan birinci bölümünde, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin takip ettiği iaşe politikaları, bu politikalarda meydana gelen değişimler, hububat ve et gibi temel malların nerelerden temin edildiği ve bu çerçevede ticaret rotalarında ortaya çıkan eğilimler değerlendirilmektedir. Tabii ki bu bilgiler içerisinde, şehirlerin ve bilhassa İstanbul'un iaşesi konusunda da önemli değerlendirmeler yer almaktadır. Charles Issawi'nin *The Economic History of Turkey, 1800-1914*⁹ başlığıyla yayımlanan kitabı da yine iaşe konusu için başvurulabilecek bir kaynak niteliğindedir. Kitapta, XIX. yüzyıl Osmanlı sosyal ve iktisadî hayatına dair konu başlıkları bulunmaktadır. Çalışmada, İstanbul'un hububat ve su ihtiyacının teminini konu alan başlıklar yanında, *ticaret* konusunun işlendiği ayrı bir bölüm mevcuttur. İç, dış ve transit ticaret hakkında bilgiler bulunan bu bölüm, ele aldığı konunun niteliği nedeniyle, Osmanlı kentlerinin ve özellikle de İstanbul'un iaşesi hususunda da malumat içermektedir.

Osmanlı hakkında çok sayıda eser vermiş tarihçi Halil İnalcık'ın çalışmaları da şehir ekonomisi ve iaşe konusunu inceleyecekler için öncelikle okunması gereken yayınlar arasında değerlendirilebilir. Bu yayınlar içerisinde de, özellikle iki çalışmadan bahsetmek gerekir. Bunlardan ilki hâlâ Osmanlı Klasik Dönemi (1300-1600) hakkında temel başvuru kaynağı olmayı sürdüren ve yakın tarihte Türkçe'ye de çevrilen kitaptır.¹⁰ Kitabın "Ekonomik ve Toplumsal Yaşam" başlığını taşıyan üçüncü bölümü, klasik dönemde Osmanlı ticareti ve şehir ekonomisi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Gerçekten de bu bölümde Osmanlı'nın Avrupa, Uzak Doğu ve Karadeniz havzasıyla yürüyen ticareti, ticareti yapılan mallar, ticaret yollarının zamanla farklılaşması gibi konular değerlendirilirken, Osmanlı kentlerinin ve İstanbul'un temel mallar açısından nerelelere bağımlı olduğu ortaya konmaktadır. Yine aynı bölümde kent ekonomisi

8 Cambridge: Cambridge University Press, 1981, xii+226 s.

9 Chicago: The University of Chicago Press, 1980, xvii+390 s.

10 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, 285 s.

içerisinde hangi faaliyetlerin, kimler tarafından ve nasıl organize edildiği ve yürütüldüğü ayrıntılı olarak tartışılmakta ve bu arada özellikle de İstanbul'un fehten sonra nasıl büyük bir merkez haline geldiği anlatılmaktadır. Tabii ki tüm bu konular, şehir ekonomisi ve iaşe açısından büyük önem taşımaktadır. İnalçık ve Quataert tarafından edite edilen¹¹ ve daha sonra iki cilt halinde Türkçe'ye de çevrilen kitap,¹² Osmanlı sosyal ve ekonomi tarihi üzerine yazılmış en kapsamlı ve önemli çalışma niteliğindedir. Çalışmanın her iki cildinde de hem İstanbul'un, hem de genel anlamda Osmanlı şehirlerinin iaşesi, iaşe politikaları ve bunların Osmanlı iktisat düşüncesindeki yeri gibi konularda yararlanılabilecek bilgiler yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nde kıtlıkla ilgili yapılmış çalışmaları iaşe konusu içerisinde değerlendirmek mümkündür. Ancak taşıdığı öneme rağmen konuyla ilgili az sayıda çalışma vardır. Kunalp¹³ ve Beyoğlu¹⁴ tarafından yapılmış çalışmalar çok sınırlı da olsa bazı bilgiler aktarmaktadır. Kunalp, 1873-1875 arasında Orta Anadolu'da egemen olan ve yiyecek bulamayan köylülerin yerlerini terk etmesine yol açan kıtlık hadisesine yer vermiş ve yokluğun giderilmesi için, gerekli yardımların genel anlamda teminine rağmen, ulaşım imkanlarının yetersizliğine bağlı başarısızlıkların ortaya çıktığını aktarmıştır. Beyoğlu ise; I. Dünya Harbi'nin başlamasıyla birlikte tüm ülkede beliren zahire sıkıntısını, Hicaz örneğini esas alarak incelemekte ve Osmanlı yönetiminin buradaki problemi çözmek için yapmış olduğu girişimleri anlatmaktadır. Arşiv belgelerinden yararlanılarak hazırlanan makalede, alınan tüm tedbirlere rağmen, bölgedeki iaşe sıkıntısının giderilemediği ve bu durumun bölge halklarının Osmanlı'ya karşı isyan etmesi için bir istismar vasıtası olarak kullanıldığı vurgulanmaktadır. Zikredilen iki çalışmada olduğu gibi, belirli yer ve zamanlarda yaşanan iaşe sıkıntılarını ele alan çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin *iaşe krizlerini* nasıl yönettiğini saptamak açısından da önem taşımaktadır. Yine Osmanlı'da iaşe politikalarının başarıları olup olmadığını değerlendirirken kıtlıkların ve iaşe darlıklarının sıklığı ve süresiyle ilgili yapılmış çalışmalara mutlaka bakılması gerekmektedir. Ancak Osmanlı için bu konular üzerinde henüz yeterli ölçüde çalışıldığını söylemek zordur. Yine de, iaşe politikalarının da etkisiyle, Osmanlı yurdunda uzun süreli ve şiddetli buhran ve kıtlıkların yaşanmadığına vurgu yapmak gerekmektedir.

11 Halil İnalçık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, xxxi+1026 s.

12 Halil İnalçık ve Donald Quataert, (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, 1300-1600, çev. Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000; c. II, 1600-1914, çev. Ayşe Berktaş ve Serdar Alper, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.

13 Sinan Kunalp, "Orta Anadolu'da Kıtlık (1873-1875)", *Tarih ve Toplum*, 1990, sy. 13/76, s. 54-56.

14 Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Harbi Başlarında Hicaz'da Zahire Buhranı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1993, sy. 83, s.173-183.

Osmanlı'da şehirlerin iaşesi konusuyla ilgili literatürü değerlendirirken konuyla ilgili arşiv malzemelerinin yerine ve önemine de kısaca değinmek gerekir. Öncelikle arşiv belgeleri, iaşe konusunda hâlâ en önemli başvuru kaynağı olmaya devam etmektedir. Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki muhtelif belge ve defter kataloglarında çok sayıda belge mevcuttur. Cevdet tasnifi (özellikle Cevdet-i Belediye) başta olmak üzere, Hattı Humayun, İradeler, Meclis-i Vala, Meclis-i Mahsus, Mektubî gibi belge tasnifleri yanında, Maliyeden Müdevver Defterler, Baş Muhasebe ve alt fonları, Ahkam Defterleri, Kamil Kepci vs. gibi defter kataloglarında da iaşe meselesine dair çok sayıda belge bulmak mümkündür. Bu arada Topkapı Sarayı Arşivi'nde ve hatta Şer'iyeye Sicillerinde yine bu konuyla ilgili malzeme bulunmaktadır. Arşiv kaynaklarının çok cüzi bir kısmı tıpkıbasım, özet ve transkripsiyon şeklinde basılmıştır. Bu çerçevede Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nce yayımlanan Mühimme Defterlerinin transkripsiyonlarında¹⁵ Osmanlı şehirlerinin ve bilhassa İstanbul'un iaşesi konusunda belgeler mevcuttur. Bu tür çalışmalar İstanbul için müstakil olarak da yapılmıştır ve bunlardan takip eden başlıkta bahsedilecektir. Bunların haricinde vak'anüvis *Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*¹⁶ ile *Cevdet Tarihi*¹⁷nde iaşe konusuyla ilgili bazı bilgiler bulmak mümkündür.

İstanbul'un İaşesiyle İlgili Çalışmalar

Daha önce belirtildiği gibi, iaşeyle ilgili çalışmalar İstanbul üzerinde yoğunlaşmıştır. Başbakanlık Arşivi'nde bu konuya dair çok sayıda belgenin olması, konunun daha yoğun araştırılmasının temel nedenlerinden birisi sayılabilir. Gerçekten de İstanbul'un iaşesi, yüzyıllar boyunca bazı kurumsal düzenlemelerle temin edildiği için, bunun teferruatı çok daha iyi belgelenebilmiştir.

İstanbul'un iaşesiyle ilgili çalışmaları da iki ana grupta toplayabiliriz. Bunlardan ilki şehrin iaşesini genel olarak ele alan, ikincisi ise hububat ve et başta olmak üzere belirli bir malın teminini konu edinen çalışmalardır. İstanbul'un iaşesini genel anlamda ele alan ilk yazarlardan birisi Ahmet Refik Altınay'dır. Onun konuyla çok yakın ilişkisi olan dört önemli çalışması bulunmaktadır. Bunlardan birisi Osmanlıca olarak yayımlanmış, diğer üçü ise bugünkü harflerle basılmıştır. Osmanlıca olarak yayımlanan çalışmada¹⁸ Refik; İstanbul'un buğday, et, pirinç, mercimek, soğan ve yağ gibi temel ihtiyaç

15 Şimdiye kadar 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 12 numaralı Mühimme Defterlerinin tıpkıbasımı ile transkripsiyonu ayrı ayrı yayımlanmıştır.

16 Bu çalışmanın ilk sekiz cildi Tarih Vakfı ve Yapı Kredi Yayınları (İstanbul, 1999, 1336 s.), diğer yedi cildi ise Türk Tarih Kurumu (Ankara, 1989-1993) tarafından yayımlanmıştır.

17 Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 6 cilt, Dersaadet: Matbaa-yi Osmaniye, 2. Baskı, 1271 [1854].

18 "Sultan Süleyman Kanuni'nin Son Senelerinde İstanbul'un Usul-i İaşe ve Ahval-i Ticariyesi", *TOEM*, 1332/1916, sy. 37, s. 23-42.

maddelerinin nerelerden sağlandığını ve hükümetin malların fiyatlarının belirlenmesinden dağıtımına kadar, iâşe sürecinde ne gibi işlevler yerine getirdiğini anlatmaktadır. Ayrıca madrabazların öncülüğünde gerçekleşen kaçakçılık faaliyetlerine, hükümetin bu tür faaliyetleri engellemek için aldığı önlemlere de yer veren yazar, bu konularla ilgili çeşitli hüküm örnekleri aktarmıştır. Yazar ayrıca, başkentin önemli bir ihtiyaç maddesi olan etin teminine ve burada görev yapan celep ve kasapların tayin ve vazifelerine de yer vermiştir. İçeriği itibarıyla makale, İstanbul'un iâşesini tüm yönleriyle özet olarak değerlendirmektedir.

A. Refik'in diğer üç çalışmasından birini oluşturan ve Abdullah Uysal tarafından yayına hazırlanmış olan kitap, konuyla ilgili ihtiva ettiği belgeler nedeniyle bir başvuru kaynağı niteliğindedir.¹⁹ On bölümden oluşan kitapta, İstanbul şehir hayatının muhtelif yönleriyle ilgili 262 belge bulunmaktadır. Kitabın sekizinci bölümünde, iâşe ve erzak meselesiyle ilgili 46 belge mevcuttur. 32 belgenin bulunduğu ve Saray-ı Amire'nin idaresinin konu edildiği birinci bölümde yine iâşe meselesiyle ilgili önemli belgeler yer almaktadır. Altınay'ın kitabında mevcut olan bu belgelerden hareketle, Osmanlı idaresinin XVI. yüzyıl içerisinde iâşe konusunda yaptığı temel düzenlemelerin ana hatlarını çıkarmak mümkündür. Yazarın diğer iki çalışması da aynı serinin devamı niteliğindedir. *On Birinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1592-1688)*²⁰ ile *On İkinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785)*²¹ başlıklı çalışmalar da, bir önceki çalışması gibi, İstanbul hayatına ilişkin Divan'dan yazılan emirleri içermektedir. Bu vesikalar içerisinde; hicri XI. ve XII. yüzyıllarda saray idaresi, sosyal ve iktisadî hayat, ticaret, eğitim, gümrük işleri ve sanayi gibi toplum hayatının çeşitli yönlerini içeren konularla ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Zikredilen çalışmalardan ilkinde vesikalar, sekiz kategoriye ayrılmış ve bunlar içerisinde iâşe ve erzak başlığı altında dokuz belge verilmiş; ikincisinde ise, evraklar on kategoriye ayrılmış, iâşe ve erzakla ilgili yedi adet belge zikredilmiştir. Bununla birlikte her iki kitapta da belediye işleri, ticaret, sanayi ve gümrük işlemleriyle saray idaresine dair çok sayıda belge aktarılmış olup, bunlar içerisinde İstanbul'un iâşe meselelerini ilgilendiren önemli bilgi ve vesikalar yer almaktadır. Dolayısıyla İstanbul'un iâşesi konusunda yapılacak bir çalışma için Ahmet Refik'in incelemelerinin iyi bir başlangıç olabileceğini söylememiz mümkündür. Çünkü onun çalışmalarında, İstanbul'a, nerelerden hangi malların getirildiğinden, bunların nasıl ve hangi yöntemler içerisinde dağıtıldığına kadar, iâşe sürecinin her aşamasıyla ilgili bilgi ve belge bulmak mümkündür.

19 A. Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, xlvii+ 328 s.

20 İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, ix+59 s.

21 İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, xvi+240 s.

İstanbul'un iaşe mevzuunu inceleyen çalışmalara belirli bir kitabın ayrı bir başlığı altında da rastlamak olasıdır. Yücel Özkaya²² ve R. Mantran'ın kitaplarında yer alan bölümleri bu türden çalışmalara örnek olarak gösterebiliriz. Özkaya; kitabının on birinci bölümünde (s. 318-356), arşiv ve ikincil kaynaklar yardımıyla XVIII. yüzyılda İstanbul'un temel ihtiyaçlarının nasıl karşılandığını ve ayrıca zahire, et, yakacak ve kereste, giyim, pirinç, kahve, zeytinyağı ve sabun gibi önemli tüketim mallarının teminini ayrı ayrı incelemektedir. Mantran'ın kitabı²³ ise, XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un sosyal ve ekonomik tarihi hakkında kaleme alınan önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Çalışmanın birinci cildinde (özellikle s. 167-197) İstanbul'un ihtiyacı olan yiyecek kaynaklarının ve hammaddelerin nerelerden ve hangi yöntemlerle temin edildiği konusunda aydınlatıcı bilgiler bulmak mümkündür. Öte yandan Sarıcaoğlu, Edirne örneğinden yola çıkarak malî tarih açısından merkez-taşra ilişkilerini değerlendirdiği kitabında,²⁴ İstanbul'un ve ordunun ihtiyacı için Edirne ve çevresinden, başta hububat ve koyun olmak üzere çeşitli ürünlerin mübayaası hakkında bilgiler aktarmaktadır.

Osman Nuri Ergin'in temel başvuru kaynağı niteliğindeki kitabının ikinci cildinde, yedinci bab olarak verilen ve *İstanbul'da İaşe Umuru* başlığını taşıyan bölümü,²⁵ Osmanlı başkentinin iaşesi konusunda önemli değerlendirmeler ve belgeler içermektedir. Altı başlıktan oluşan bölüm içerisinde zahire ve ekmeğ iaşesiyle, bal ve yağ gibi maddelerin dağıtımıyla, umumî pazar yerlerinin [hallerin] fonksiyonlarıyla, meyve ve sebze getirtilmesiyle, sarayın, askerinin ve halkın ihtiyacı için gerekli olan etin nasıl temin edildiğiyle, odun ve kömürün mübayaası ve halka dağıtılmasıyla ilgili hem kısa ama önemli değerlendirmeler, hem de birtakım arşiv belgeleri mevcuttur. Yazar, bu konuları ele alırken, genellikle hükümetin temel malların teminindeki rolü üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bölümün son faslını eski ve yeni iaşe usullerinin mukayesesine ayıran yazar, ağırlıklı olarak Cihan Harbi yıllarında İstanbul'un iaşesi konusunu ele almakta ve Tanzimat'a gelinceye kadar İstanbul'un her zaman iaşe sıkıntısı çektiğini, tüm malların tedarikinde ve dağıtımında devletin önemli fonksiyonlar üstlendiğini, şehrin iaşesinin Harb-i Umumide olduğundan daha zor temin edildiğini, ancak bu harp dönemindeki iaşe usullerinin eskiye nisbetle pek de farklı olmadığını tespit etmektedir.

22 Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, 459 s.

23 Robert Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. M. Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, 2 Cilt, Ankara: TTK Basımevi, 1990.

24 M. Esat Sarıcaoğlu, *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez-Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, xiii+274 s.

25 Osman Nuri Ergin, "İstanbul'da İaşe Umuru", *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, İstanbul, 1995, c. II, s. 737-837.

Yerli ve yabancı çeşitli araştırmacıların ilgisini çekmiş bir konu olan İstanbul'un iâşesi hakkında hayli makale kaleme alındığı görülmektedir. Murphey'nin, İstanbul'un hububat ihtiyacının temini ve devletin bunda oynadığı rolü ağırlıklı olarak ele aldığı makalesi, yurt dışından gelen önemli bir katkıyı temsil etmektedir.²⁶ Murphey, Osmanlı hükümetinin iâşe konusunda, müdahalede tereddüt etmeyen, ancak keyfi ve baskıya dayalı uygulamalardan da kaçınan dengeleyici bir yaklaşıma sahip olduğunu öne sürerken; devletin iâşe konusunda üstlendiği fonksiyonlara ve özellikle başkent İstanbul'da olmak üzere vakıf, imaret ve menzil-hane gibi kurumların şehirlerin iâşesi açısından taşıdığı öneme vurgu yapmaktadır. Yine makalede 1718-1774 yılları arasında, Osmanlı Devleti'nin Avrupa dünyasından izolasyonunun arttığı ve Osmanlı bürokrasisinin, bu tarihten sonra Anadolu'daki hububat üretimine dayalı bir kendi kendine yeterliliğe daha fazla önem verdiği belirtilmektedir. Gerçekten de, Osmanlı yönetiminin iâşe işlerine daha yoğun ve sistematik tarzda müdahale etmeye başlaması bu tarihlerden itibaren gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, Murphey ve diğer önemli yazarlar²⁷ tarafından öne sürülen bu görüş, hükümetin sistematik bir iâşe politikasını neden benimsemek zorunda kaldığını genel hatlarıyla ortaya koymaktadır. Murphey'nin çalışması aynı zamanda devletin hububat dağıtımında kullandığı araçlar, hububat ticaretinin ve taşımacılığının örgütlenmesi, hububatın stoklanması ve dağıtımı gibi konularda önemli bilgiler içermektedir.

İstanbul'un iâşesini tüm yönleriyle değerlendiren bir diğer makale Tefik Güran'a aittir.²⁸ Kısa bir makale olmasına karşın, çalışmada, İstanbul'un iâşesiyle ilgili önemli özet bilgi ve değerlendirmeler verilmiştir. Makalede sanayi öncesi ekonomilerin genel bir özelliği olarak, Osmanlı'da da büyük şehirlerin iâşesinin idarî ve örgütsel düzenlemeleri gerektirdiği belirtilmiştir. Yazar; tarihte büyük şehirlerin iâşesi için yönetimlerin, birisi piyasa mekanizmasını destekleyici, diğeri de müdahaleci ve sınırlayıcı olmak üzere iki farklı iâşe siyaseti izlendiğini Osmanlı'nın ise koşullara göre her iki sistemi de kullandığını belirtmekte; başta hububat ve et olmak üzere çeşitli malların nerelerden getirildiğine ve hangi miktarlarda tüketildiğine dair bilgiler vermekte ve ayrıca iâşe politikasında zaman içerisinde meydana gelen değişmelere ve bunların sebeplerine değinmektedir. Uzun'un *Türkiye Günlüğü*'nde,²⁹ Küçükalay ve

26 Rhoads Murphey, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, 1988, c. II, s. 217-263.

27 Örnek olarak bkz. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 14; Tefik Güran, "İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü (1793-1839)", T. Güran, *On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, İstanbul, 1988, s. 15.

28 Tefik Güran, "İstanbul'un İâşesi", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2004, s. 319-325.

29 Ahmet Uzun, "Tarihsel Perspektifte İstanbul'un İâşesi (1783-1857)", *Türkiye Günlüğü*, 1997, sy. 48, s. 60-65.

Topuz'un ise *Tarih ve Medeniyet* dergisinde³⁰ yayımlanan çalışmaları da Osmanlı başkentinin iaşesini genel olarak ele alan çalışmalar arasında zikredilebilir. Şeref'in³¹ yiyecek noksanlığıyla ilgili bazı belgeleri aktardığı makalesiyle, Emecen'in,³² İstanbul ve Saray için Anadolu'dan yapılan sevkıyatı; Faroqhi'nin, Tekirdağ-Rusçuk limanının XVI. ve XVII. yüzyıllarda başkent in iaşesinde taşıdığı önemi değerlendirdiği³³ çalışmaları da bu kategori içerisinde saymak mümkündür.

İstanbul'un iaşesiyle ilgili çalışmaların bir kısmı Sarayın ihtiyaçlarının karşılanması sorununa yönelmiştir. Aslında başkent in iaşesini Sarayın iaşesiyle birlikte düşünmek yanlış bir yaklaşım değildir; çünkü İstanbul'un ve Sarayın iaşesiyle ilgili düzenlemeler çoğu zaman iç içe geçmiş uygulamalardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla Sarayın iaşesi hakkında yapılmış çalışmalardan İstanbul için de önemli bilgiler edinmek mümkün olmaktadır. Bu konuda daha detaylı bilgi edinmek için Bilgin'in çalışmalarına³⁴ ve ayrıca Ahmet Refik'in daha önce zikredilen yazılarına bakılabileceğini belirtmekte fayda vardır.

İstanbul'un iaşesi meselesini genel çerçevede ve tarihsel devamlılık içerisinde ele alan çalışmalara bazı ansiklopedilerin ilgili maddelerinde de rastlamak mümkündür. Bunların içerisinde ikisi özellikle zikredilebilir. *İslam Ansiklopedisi'*nde yer alan "İstanbul" maddesinde, iaşe konusuna da çok kısa yer verilmektedir.³⁵ Keza Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı tarafından ortaklaşa yayınlanan *İstanbul Ansiklopedisi'*nde "iaşe" başlığıyla bir madde bulunmaktadır.³⁶ İstanbul'un iaşesinin tarihsel devamlılık içerisinde kısaca incelendiği bu konu başlığı, Nevra Necipoğlu ve Halil İnalçık tarafından ortaklaşa yazılmıştır. Necipoğlu İstanbul'un Bizans dönemindeki, İnalçık ise Osmanlı dönemindeki iaşe sorununu ve özellikle de devletin temel malların temin edilmesi ve dağıtımındaki rolünü incelemektedir. Yine bu tür bir inceleme olarak *Yurt Ansiklopedi-*

30 Mesud Küçükcalay ve Hüseyin Topuz, "Gerileme Döneminde Osmanlı İstanbul'un İaşesi: İstanbul Nasıl Beslenirdi?", *Tarih ve Medeniyet*, 1999, sy. 58, s. 22-24.

31 Abdurrahman Şeref, "İstanbul'da Mekûlat Muzayakası: 1179 Senesine Ait Bazı Vesaik", *TOEM*, 1332/1916, sy. 40, s. 193-204.

32 Feridun Emecen, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkıyat", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, 29 Mayıs-1 Haziran 1988, Bildiriler*, s. 197-230.

33 Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rusçuk Limanı (XVI.-XVII. Yüzyıl)", *Gelişme Dergisi*, Özel Sayı (1979-1980).

34 Arif Bilgin, "Osmanlı Sarayının İaşesi (1453-1650)", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000. Bu çalışma daha sonra (2004) Kitabevi Yayınları tarafından *Osmanlı Saray Mutfağı* başlığıyla yayımlanmıştır (312 s.); a. mlf., "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Sarayın İaşesi", *Osmanlı*, Ankara, 1999, c. IX, s. 204-213.

35 *İslâm Ansiklopedisi*, "İstanbul" maddesi, c. V/2, MEB, 1997, s. 1207-1208.

36 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, 1994, c. IV, s.116-119.

s'nde, İstanbul'un Osmanlı döneminde et ve tahıl ihtiyacının karşılanmasıyla ilgili prosedürler hakkında özet bilgiler bulunmaktadır.³⁷

Yakın geçmişte İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından *İstanbul Külliyyatı* üst başlığında İstanbul Ahkâm Defterlerinin transkripsiyonu ile ortaya çıkarılan yayınlar da iâşe konusunda başvurulabilecek kaynaklar arasında sayılabilir. Bu seri dahilinde, *İstanbul Esnaf Tarihi* ve *İstanbul Tarım Tarihi* başlıklarıyla ikişer cilt olarak çıkarılan yayımlarda bazı hükümler, İstanbul'un iâşesiyle ilgili bilgiler içermektedir. Özellikle seri içerisinde *İstanbul Ticaret Tarihi*³⁸ başlığıyla iki cilt olarak yayımlanan çalışma, şehrin ticaret hayatıyla ilgili birçok önemli belgeyi ihtiva etmektedir. Bu belgeler içerisinde zahire, odun, kömür ve benzeri eşyanın temini ve kara ve deniz yoluyla nakledilmesi konusunda çok sayıda belge transkripsiyonu mevcuttur. Belgelerde, söz konusu malların temini için getirilen düzenlemeler yanında, bu düzenlemelere yönelik muhalefetin engellenmesi, ulaşım süreciyle ilgili problemler, getirilen malların depolanması, dağıtılması ve benzeri hususlarda bilgiler bulunmaktadır.

Yukarıda zikredilenler dışında bir de I. Dünya Savaşı ve ardından mütareke döneminde İstanbul'un iâşesi sorunuyla ilgili çalışmalara rastlıyoruz. İmparatorluğun çöküp Türkiye devleti'nin kurulduğu bu zaman aralığı, tarihimizin zorlu dönemlerinden birisidir ve o dönemde yaşanan güçlüklerin önemlilerinden birisi, yiyecek ihtiyacının karşılanması olmuştur. Bu zorluk İstanbul'da tüm yurttan olduğundan çok daha fazla hissedilmiştir. Dolayısıyla bu zaman aralığında İstanbul'un iâşesinin sağlanması yine özel çabaları gerektirmiştir. Konuyu irdeleyen öncü çalışmalar Zafer Toprak tarafından yapılmıştır. Yazarın bu konu hakkında yayımlanan bir makalesi³⁹ ile İttihat ve Terakki dönemini içeren ve özellikle devletin ekonomide artan rolünü ele alan kitaplarının içerisinde de aynı konuda bilgiler bulunmaktadır. Özellikle *İttihat-Terakki ve Devletçilik*⁴⁰ adlı eserin beşinci ve altıncı bölümlerinde, konuyla ilgili değerlendirmeler vardır ve burada İttihat-Terakki'nin harp yıllarında şehrin iâşesinde oynadığı rol, iâşe için yapılan kurumsal düzenlemeler ve alınan tedbirler ile bu dönemde iyice artan spekülasyonlar ve onlara yönelik mücadeleler anlatılmaktadır. Savaşın bitiminden sonra İstanbul'un iâşesinde karşılaşılan güçlükler devam etmiştir. Bu konuda biri doktora tezi,⁴¹ diğeri de özet bir değerlendirme niteliğinin-

37 Yavuz Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul'un İâşesinde Et ve Ekmek", *Yurt Ansiklopedisi*, c. V, s. 3816-3822.

38 Ahmet Kal'a ve diğerleri, *İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi (1742-1779)*, 2 cilt, İstanbul: İstanbul Araştırmalar Merkezi, 1997.

39 Zafer Toprak, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İâşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Beşeri Bilimler, 1978, sy. 6, s. 211-225.

40 İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, xiv+226 s.

41 Mehmet Aydın, "Mütareke Döneminde İstanbul'un İâşesi (1918-1922)", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.

de olan iki çalışmaya rastlıyoruz.⁴² İlk zikredilen çalışma; konuyla ilgili kapsamlı bir araştırma niteliğinde olup, mütareke döneminde İstanbul'un ağır bir iaşe meselesiyle karşı karşıya kaldığını ve alınan tedbirlerle rağmen bu mesele- nin tam anlamıyla çözülemediğini ortaya koymaktadır. Giriş ve dört bölümden oluşan tezde, harp yıllarında hükümetin iaşe meselesiyle ilgili aldığı tedbirler, tesis edilen iaşe teşkilatı (iaşe nezareti, iaşe umum müdürlüğü, iaşe encüme- ni), ulaşımdan kaynaklanan sorunlar, kaçakçılık, üretim yetersizliği, iaşe mal- zemelerinin dağıtımı meselesi, hayat pahalılığı ve yolsuzluklar gibi konular üzerinde durulmuştur. M. Temel'in makalesinde ise arşiv belgelerinden hare- ketle Balkan ve I. Dünya savaşlarının olumsuz etkilerine bağlı olarak mütareke döneminde, İstanbul'da baş gösteren gıda sıkıntısının önemli nedenleri sıra- lanmakta ve bu problemi hafifletip hayat pahalılığına çözüm bulma çabaları aktarılmaktadır. Alınan tedbirler içerisinde denetleyici ve zorlayıcı unsurların ağırlığı dikkati çekmektedir. Ayrıca bu süreçte Anadolu'dan zahire getirilmesi çabalarının hız kazandığı da görülmektedir.

İstanbul'un iaşesiyle ilgili bazı çalışmalar, hububat ve et başta olmak üzere şehir sakinlerinin ihtiyaç duyduğu temel mallardan birinin nasıl sağlandığı ko- nusunu spesifik olarak ele almıştır. Burada en fazla, hububat konusunda çalış- ma yapıldığı görülmektedir. Bu, şehrin en hayatî ve öncelikli ihtiyaç maddesi- nin hububat olduğunu göstermekteydi. Konuyla ilgili öncü çalışmalar Yaman⁴³ ve Güçer⁴⁴ tarafından yapılmıştır. Güçer bu makalede, İstanbul'un hububat ih- tiyacının karşılanmasında hem özel, hem de devlet sektörünün rolünü ayrı ayrı değerlendirmektedir. Makaleden de anlaşıldığı üzere, XVIII. yüzyılın ortaları- na kadar özel sermaye, İstanbul'un hububat ihtiyacının karşılanmasında bil- hassa önemli bir rol oynamaktaydı. İlerleyen dönemlerde ise hububat teminin- de devletin rolünün daha fazla önem kazandığı görülmektedir. Nitekim XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bu amaçla yeni bir kurumsal yapı ortaya çıkmıştı. Bu yapıyı ilk inceleyen yazarlardan birisi Güran'dır.⁴⁵ Makalede arşiv belgelerine dayalı olarak İstanbul'un zahire ihtiyacının nasıl karşılandığı konusu ele alın- mıştır. Makaleden, 1793-1839 yılları arasında başkentin önemli miktarlara va- ran zahire gereksinimini karşılamak amacıyla *Zahire Nezareti* ismiyle bir mü- essese kurulduğunu öğreniyoruz. Araştırmada devletin iaşe sorununa doğru-

42 Mehmet Temel, "Mütareke Döneminde İstanbul'un İaşe Sorunu", *Toplumsal Tarih*, 1998, sy. 9/52, s. 40-45.

43 Talat Mümtaz Yaman, "İstanbul'un Zahire İşlerine Dair İki Vesika", *Tarih Vesikaları*, 1942, sy. 1/5, s. 341-344.

44 Lütfi Güçer, "XVII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1949-1950, c. XI, sy. 1-4, s. 397-416.

45 Tefik Güran, "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)", a.mlf., *On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, İstanbul, 1988, s. 15-42.

dan müdahalesinin ilginç bir uygulamasını temsil eden Zahire Nezaretî'nin faaliyetleri ve bunlarla ilgili sayısal bilgiler yanında, iaşe politikasına yönelik resmi ilginin çerçevesi de çizilmektedir. Cezar'ın makalesi de, yine zahire temini için kurulan bu hazine hakkındadır.⁴⁶ Makalede Zahire Hazinesinin kuruluşunu hazırlayan koşullar yanında, hazinenin hem yıllık gelir gider hesapları ve hem de nizamnamesi verilmiştir. Utkan'ın yüksek lisans tezi ise; Zehair-i Rikab defterlerinde yer alan hükümlerden hareketle İstanbul'un iaşe sorununa eğilmekte ve başkent in iaşesini temin etmenin neden önemli olduğu, hangi besin maddelerinin nerelerden sağlandığı, iaşe politikalarının ardında yatan düşünsel yapı, hangi tür ulaşım tipinin tercih edildiği, mübayaa fiyatları, iaşe darlıklarında yaşanan kaçakçılık, taşıyıcı yerli ve yabancı tüccarlar için var olan kefalet sisteminin keyfiyeti, ihtikar yapan kimselerin takip edilmesi ve cezalandırılması gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ek bazı arşiv belgelerinin de yer aldığı tezde, yabancı tüccarların başkent in iaşesi için önemli rol oynadıklarına işaret edilmektedir.⁴⁷

Salih Aynural'ın kaleme aldığı *İstanbul Değirmenleri* adlı kitap, hububat iaşesi konusundaki önemli çalışmalardan birisidir.⁴⁸ Giriş ve dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde, başkent in ihtiyaç duyduğu zahirenin temin edilmesinde devletin rolü üzerinde durulmuş ve bu kapsamda zahirenin nerelerden ve ne miktarda tertib edildiği, mübayaasının hangi çerçevede ve kimler vasıtasıyla gerçekleştirildiği ve İstanbul'a nasıl getirildiği gibi konular yanında, bu uygulamalar esnasında yaşanan yolsuzluklar ve kaçakçılık olayları ve devletin bunlarla mücadele için aldığı tedbirler ele alınmıştır. İkinci bölümde zahire ihtiyacının karşılanmasında özel sektörün oynadığı rol üzerinde durulmuş ve bu, özellikle zahirenin dağıtımı açısından irdelenmiştir. Üçüncü bölüm, tamamen, İstanbul'daki değirmen ve fırınların tanıtımına ayrılmıştır. Çalışmada başkentte at, su ve yel değirmenlerinin bulunduğu ve bunların ekmekçi ve unculara ait olduğu belirtilmektedir. Yine başkentte ekmek, francala, simit ve çörek fırınlarının mevcut olduğu, fırınların çeşitli denetim ve kalite kontrollerine tabi oldukları ve belirlenen nizamaya uymayan fırınlara cezalar verildiği ifade edilmektedir. Kitabın son bölümünde ise üretim bölgelerinde zahirenin, İstanbul'da un ve unlu mamullerin fiyatlarının nasıl belirlendiği ele alınmakta ve ge-

46 Yavuz Cezar, "Osmanlı Devletinin Mali Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795/1210 Tarihli Nizamnamesi", *Toplum ve Bilim*, 1978, sy. 6-7, s. 111-156.

47 Halil Utkan, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi 17 numaralı Zehair-i Rikab Defteri'ne (1788-1791) Göre İstanbul'un İaşesinin Temini", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995.

48 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırıncıları, Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, xii+204 s. İstanbul'un iaşesi konusunda yazarın şu çalışmalarına da bakılabilir: "Selim III Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989 ve "XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Odun ve Kömür İhtiyacının Karşlanması", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. V, s. 563-569.

nel olarak zahirenin satış fiyatının üretim bölgelerindeki fiyatlarla orantılı olarak saptandığı aktarılmaktadır. Çalışmada son olarak fırın ve değirmenlerde çalışanların ücretlerinin belirlenmesi üzerinde durulmaktadır. Bu çalışma; yüz yıllık bir dönem içerisinde, İstanbul'un hububat ihtilacının karşılanmasıyla ilgili tüm süreçleri geniş biçimde ve belgelere dayalı olarak ortaya koymakta ve bu yönüyle de bir başvuru kaynağı olma vasfını kazanmaktadır.

İstanbul'un hububat iaşesi konusunda bir diğer çalışma Yıldırım'a aittir. XVIII. yüzyılda İstanbul'un iaşesinin değerlendirildiği bu makale bir *working paper* olarak hazırlanmıştır.⁴⁹ İkincil kaynaklar yanında arşiv belgelerinin de (Ahkam Defterlerinden) kullanıldığı bu çalışma, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un hububat iaşesi üzerinde yoğunlaşmakta ve bu çerçevede zahirenin ilk üreticiden alınıp başkentte nihai tüketiciye ekmek olarak ulaştırılmasında hangi spesifik kurumların rol oynadığı sorusu cevaplandırılmaktadır. Doğal olarak böyle bir inceleme, zahirenin başkente taşınması yanında onun öğütülmesi ve ekmek haline getirilmesi sürecini de ayrıntılı olarak ele almıştır. Makalede Karadeniz havzası ve Tuna çevresindeki bölgelerin İstanbul'un zahire ihtiyacı için önemli yerler olduğu, bu yörelerden İmparatorluğun güç ve toprak kayıplarına paralel olarak hububat alımlarında yaşanan zorluklarla birlikte alternatif yerlerin aranmaya başlandığı aktarılmıştır. Yazara göre XVIII. yüzyıl içerisinde siyasi ve malî koşulların değişimine bağlı olarak, İmparatorluğun çeşitli yerlerinde bu tür yer değiştirmeler yaşanmıştı ve bu, başkent zaman zaman kronik olmasa da periyodik yetersizlikler geçirdiğini göstermekteydi. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki İstanbul, devletin tüm düzenlemelerine rağmen, her dönem temel malların arzı açısından yetersizlik tehdidiyle karşı karşıyaydı. Çünkü ulaşım imkanlarının yetersizliği, Boğazlar ve narh politikası başkente mal akışını *her zaman*; aşırı soğuklar veya üretici yerlerde yaşanan hasat başarısızlıkları da hava koşullarına bağlı olarak *zaman zaman* ciddi biçimde olumsuz etkileyebilmekteydi. Ulaşım imkanlarının yetersizliğine değinmişken, D. Quataert'in, İstanbul'un iaşesinde Anadolu demiryollarının rolünü inceleyen bir çalışma yaptığını hatırlatmakta fayda vardır.⁵⁰

İstanbul'un hububat iaşesi konusunda Özveren tarafından kaleme alınan makale,⁵¹ ikinci el kaynaklardan hareketle hazırlanmış ve özellikle iaşe konusunda Osmanlı'nın Roma-Bizans geleneğiyle etkileşimini ortaya koymaya ça-

49 Onur Yıldırım, "Bread and Empire: The Workings of Grain Provisioning of Istanbul during the Eighteenth Century", *ERC Working Paper in Economics*, 01/04, METU, Ankara, Mayıs 2002, 26 s. <http://www.eh.net/XIIICongress/cd/papers/6Yildirim51.pdf>

50 Donald Quataert, "Limited Revolution: the Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908", *The Business History Review*, Yaz 1977, c. LI, sy. 2, s. 139-160.

51 Eyüp Özveren, "Black Sea and the Grain Provisioning of Istanbul: Imperial Legacies in Retrospect", <http://www.eh.net/XIIICongress/cd/papers/6%d6zveren48.pdf>

lıymıştır. Makalede önce, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra İstanbul'un iaşesinin temini amacıyla kurulmuş olan (Zahire Nezareti, İaşe Nezareti vs.) müesseseler, onların rolüne ve aynı zamanda şehre nerelerden ve ne miktar zahire geldiğine değinilmiş ve bu çerçevede Osmanlının geleneksel iaşe politikasının esaslarına vurgu yapılmıştır. Yazara göre klasik Osmanlı iaşe politikasının temelleri, XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar gitmekteydi. Bu tarihlerde coğrafi genişleme İstanbul'un ihtiyaçlarının temini politikasıyla el ele yürütülmüş ve bu süreçte Karadeniz, şehrin iaşesi için neredeyse fiilî bir tekel konumuna yükselmiştir. Yazar Karadeniz'in, İstanbul'un iaşesi açısından taşıdığı bu önemi yüzyılların mirası içerisinde incelemek amacıyla, şehrin Roma ve özellikle de Bizans dönemindeki iaşesini ayrıntılı olarak ve tarihsel süreklilik içerisinde incelemiştir. Bizans döneminde, özellikle hububatta olmak üzere İstanbul'un iaşesi konusunda Karadeniz'in nasıl önemli hale geldiğini ve daha sonra bu önemin nasıl azaldığını açıklayan yazar; ayrıca, Roma zamanında, yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine geniş ve sistematik bedava ekmek dağıtımından Roma'dan İstanbul'a kadar önemli bir devamlılığın bulunması, İstanbul'da İmparator Konstantin (MS. 333) zamanında 80 bin kişiye bedava ekmek verilmesi uygulamasına geçilmesi, zahire fiyatları üzerinde sıkı kontrollerin getirilmesi gibi Roma ve özellikle de Bizans dönemi İstanbul'unda devletin zahire iaşesine her yönüyle müdahalede bulunduğunu gösteren deliller aktarmıştır.⁵² Kısacası yazar; Bizans-Osmanlı etkileşimi açısından İstanbul'un iaşesini inceleyerek, iaşe kurumları (ve bu kapsamda iaşe politikasının içeriği, ekmek dağıtım uygulamaları ve piyasayı kontrol mekanizmaları vs.) yönünden Bizans'tan Osmanlı'ya doğrudan bir geçişin yaşandığını ve belirli bir sürekliliğin bulunduğunu ve hatta bu sürekliliğin, erken Roma dönemine kadar götürülebileceğini belirtmiştir. Ancak yazara göre bu delilleri, *süreklilik* tezi için yeterli saymak hatalı olacaktır. Çalışmanın son kısmında yazar, bu görüşünün gerekçelerini açıklamaktadır.

Hububattan sonra İstanbul'un en önemli ikinci iaşe maddesi et idi. Bu konuda yakın tarihe kadar birkaç sayfalık çalışmalar dışında önemli bir inceleme yapılmış değildi.⁵³ Aslında et iaşesi hububat teminiyle paralel uygulamalar yanında, kendine has bazı düzenlemeleri de gerektiren bir konuydu. Çünkü İstanbul'un et ihtiyacının sağlanması şehre düzenli canlı hayvan sevkiyatına bağlıydı ve bu nedenle hububat teminine göre daha karmaşık düzenlemeleri gerektirmekteydi. Bu konuda iki önemli kurumsal yapı ortaya çıkmıştı. Bunlardan ilki, uzun yıllar devam eden *celepkeşan* sistemi idi. Bu sistemin detayları

52 Bu konuda bkz. T. Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul: Göçebe Yayınları, s. 177.

53 Bkz. Eşref Eşrefoğlu, "İstanbul'un Tarihi Et Meselesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 1972, sy. 55, s. 13-14; Hâki Aydın, "1565 Yılında Bolu'dan İstanbul'a Gönderilecek Koyunlara Dair", *Çele*, 1965, sy. 28, s. 21-22.

hakkında en ciddi inceleme Greenwood tarafından yapılmıştır.⁵⁴ Giriş, sonuç ve ekler dışında dört ana bölümden oluşan tezde, öncelikle İstanbul'un iaşe sorununu genel olarak değerlendirilmiş, ardından celepkeşan sisteminin teferruatı anlatılmış, diğer iki bölümde ise XVI. yüzyılda et arzının finansmanı ve sistemin dönüşümü ele alınmıştır. Tezdeki bilgilerden sistem hakkında özetle şunları öğreniyoruz:

Celepkeşan sistemi, Osmanlı yönetiminin başkent sakinleri ve tayinat sahipleri için istikrarlı ve düşük fiyatlı et arzı temini çabalarının bir neticesiydi. Sistemin özünde, İstanbul kasaplarına satmak için her yıl belirli miktarlarda koyunu sağlamakla yükümlü bir topluluk oluşturma vardı. Devlet koyunların toplanmasından İstanbul'daki tüketicilere satışına kadar tüm sürece nezaret ediyordu. Burada hedeflen şey, et arzını garanti altına almak ve fiyatların, nüfusun ekonomik gücünü aşmayacak bir düzeyde kalmasını sağlamaktı. Uygulamaya göre, sisteme dahil edilen kişiler [celepkeşler] hizmetleri karşılığında tüm olağanüstü vergilerden ve devlete yönelik öteki hizmet şekillerinden muaf tutuluyorlardı. Celepkeşan sistemi şu aşamaları ihtiva ediyordu: Belirli miktarda koyunu İstanbul'a getirmek üzere vilayetlerden celepkeşan kaydedilmesi [atanması]; koyunların belirlenen zamanda İstanbul'a getirilmesi; kadı ve muhtesip tarafından istenilen miktarda koyunun getirilip getirilmediğinin kontrol edilmesi; kadı ve muhtesibin yardımıyla celepkeşin bir salhane ve kasap dükkanı bulması ve koyununu kestirmesi, ardından da belirlenen yasal fiyattan [narh] satılması; celepkeşe talep edilen miktarda koyunu getirip sattığına dair bir belgenin verilmesi.

İstanbul'a her yıl belirli sayıda koyun getirme zorunluluğuna dayanan celepkeşan sistemi, 1580'li yıllarda ortaya çıkan bir dizi ekonomik ve siyasal gelişmeyle farklı bir yapı kazanmaya başladı. İlk yüzyıllık süre içinde celepkeşler, minimum enflasyon ve eyaletlerdeki etkin düzenleyici mekanizmalar sayesinde küçük kârlar elde etmeyi başarmışlar veya zararlarını, muaf oldukları öteki vergilerden telâfi edebilmişlerdi. 1580'lerde başlayan hızlı enflasyon, eyaletlerde koyun fiyatlarını hızla yükseltmiş, ancak aynı artış İstanbul fiyatlarına yansımamıştı. Ayrıca siyasî ve askerî krizler devletin eyaletlerdeki düzenleme gücünü sekteye uğratmıştı. Böylece celepkeşanın masrafları nedeniyle ekonomik yükü hızla artmış ve neticede İstanbul'a gelen koyun sayısında ciddi azalmalar olmuştur. Bu süreçte, koyunlarını getirmeyen celepkeşlerden nakdî bir aidat alınmaya başlandı. 1580-1595 arasındaki 15 yıl zarfında, aynı koyun getirme yükümlülüğü nakdî bir ödemeye dönüştü. Bu bedel, kazalara göre tesbit ediliyor ve iltizamla toplanıyordu. Burada ihaleler kasaplara veya onların birimlerine veriliyordu. Kendisine bedel toplama yetkisi verilen kişi veya kişilerin, bu-

54 Antony Greenwood, "İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System", Doktora Tezi, The University of Chicago, 1988, vi+299 s.

nun karşılığında İstanbul'a belirli sayıda koyun getirme zorunluluğu vardı. Kısacası, celepkeş artık sadece bir aidaat ödemekle sorumlu hale gelirken, getirecek koyunlar kazalara dağıtmaya başlanmıştı. Bunun anlamı, fert olarak celepkeşin sorumluluğunun bir bütün olarak halka yüklenmesiydi. Artık bedeller maktu olarak alındığı için tek tek celepkeş tayinine gerek kalmamış ve onun sorumluluğu toplumun tümü tarafından üstlenilmiştir.

İstanbul'un et iaşesinin özellikle XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak XIX. yüzyıl içerisinde celepkeşan sisteminden daha farklı uygulamalara konu olduğunu görüyoruz. Bu değişiklik; devletin canlı hayvan alımına daha yoğun müdahalesini temsil eden yeni prosedürleri ihtiva etmekteydi. İşte 1857 yılına kadar süren ve aktif devlet müdahalesini temsil eden bu uygulamalar Uzun tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir.⁵⁵ Tezde, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkmaya başlayan ve daha çok başkentte bulunan askerî birliklerin ve memurların et ihtiyacını karşılamayı hedefleyen ondalık ağnam uygulamalarının bir bütün olarak tanıtılmasına çalışılmıştır. Çalışmada, koyunların alımından nihaî tüketiciye et olarak ulaştırılmasına kadar ne gibi işlerin icra edildiği, bunların hangi kurumsal yapı içerisinde gerçekleştirildiği anlatılmış ve uygulamaların konu olduğu yolsuzluklar incelenmiştir. Ancak ondalık ağnam uygulamalarının et iaşesindeki yerini iyi anlayabilmek için sistemin önce-sine ve sonrasına kısaca değinilmiştir.

Tez, giriş ve sonuç hariç yedi bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, İstanbul'da bulunan çeşitli askerî birliklerin ve başkent halkının hububat ve et gibi ihtiyaçlarının karşılanmasına dair genel bir inceleme yapılmıştır. İkinci bölümde, Osmanlı Devleti'nde koyunlardan alınan vergiler ele alınmış, böylece ondalık ağnamın koyun vergileri içerisindeki yeri ve önemi ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde ise, ondalık ağnam uygulamasının nerelerde ve nasıl başladığı ve zaman içerisinde önemli bir vergi haline nasıl dönüştüğü anlatılmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde, koyunların özellikle kış mevsiminde düzenli olarak sağlanmasında büyük rol oynayan kışlaklar ile hayvanların kesim işleminin gerçekleştirildiği salhaneler tanıtılmış ve bunların işletim sistemi üzerinde durulmuştur. Beşinci bölümde; ondalık ağnam vergisiyle ilgili sayısal bilgiler aktarılmış, aynen ve bedelen tahsil edilen vergi miktarları ile ondalık ağnam idaresinin bir bütün olarak gelir ve harcama kalemleri incelenmiştir. Altıncı bölüm ise, kesilen etin nerelere/kimlere hangi miktarlarda dağıtıldığı ve bu işlemin nasıl gerçekleştirildiğinin açıklanmasına ayrılmıştır. Son bölümde, verginin tahsilinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadar çeşitli aşamalarda yaşa-

55 Ahmet Uzun, "İstanbul'un Et İhtiyacının Sağlanması: Ondalık Ağnam Uygulaması (1793-1858)", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997. Bu çalışmanın gözden geçirilmiş hali *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması (1793-1857)* başlığıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmak üzeredir.

nan yolsuzluklar ele alınmıştır. Özellikle Sayıcı İsmail Ağa ile Hacı Zekeriya Ağanın hayli önemli miktarlara ulaşmış olan yolsuzlukları detaylı bir şekilde incelenmiş ve ayrıca devletin yolsuzluklarla mücadele için gerçekleştirdiği teşebbüsler üzerinde durulmuştur.

Seferdeki Ordunun İaşesi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Osmanlı Devleti'nde sefere çıkan ordu birliklerinin ihtiyaçlarını temin etmek iaşe siyaseti içerisinde son derece önemli bir yer tutmaktaydı. Ordunun iaşesini sağlamak zaman zaman genel iaşe düzenlemeleri içerisinde gerçekleştirilirken bazen de apayrı düzenlemeleri gerektirmekteydi. İstanbul'da bulunan askerî birliklerin (donanma dahil) iaşesi, İstanbul halkı ve devlet görevlileri için getirilen düzenlemeler çerçevesinde karşılanmaktaydı. Ancak esas problem, bir sefer düzenleneceği zaman doğuyordu. Çünkü ordunun başarısının, bir ölçüde iaşe ve ikmal düzeninin aksamamasına bağlı olduğu Osmanlı yöneticileri tarafından çok iyi bilinen bir husustu. Bu nedenle Osmanlılar; İran, Selçuklu ve Bizans geleneğinin etkisi altında oldukça karmaşık bir lojistik örgütlenmesi kurmayı başarmışlardı.⁵⁶ Ordunun iaşesi genel olarak *avarız* adı verilen olağanüstü vergiler tarafından karşılanmaktaydı; ancak yine de ikmal ve iaşe için uygulanan sistemler oldukça karmaşıktı ve bunlar zaman içerisinde farklılıklar kazanmıştı. Ayrıca bu uygulamalar yerel üretici için son derece ağır koşullar ortaya çıkardığından, ordunun iaşe meselesi, her zaman genel ekonomik faaliyetlerle yakından alakalıydı.

Bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı'da sefere çıkan ordu birliklerinin ikmal ve iaşesi; askerî tarih kadar, iktisadî, siyasi ve sosyal tarih açısından da önem taşımaktadır. Gerçekten de bu hususta, değişik alanlarla uğraşan tarihçilerin incelemeler yapmasını, konunun bu niteliğine atfedebiliriz. Yukarıda bahsedilen ve hem Osmanlı şehirlerinin, hem de İstanbul'un iaşesini konu edinen çalışmalar içerisinde, seferdeki ordunun iaşesinin nasıl temin edileceğine dair bilgiler de bulmak mümkündür. Bu kategoride özellikle Lütfi Güçer'in kitabına (İstanbul, 1964), İnalçık ve Quataert'in birlikte hazırlamış oldukları çalışmaya⁵⁷ ve Uzun'un tezine (bilhassa, birinci bölüme) özellikle vurgu yapılabilir. Bunun haricinde, Osmanlı'da seferdeki ordunun iaşesini müstakil bir konu olarak ele alan yayınlar da vardır. Rıza Bozkurt iki çalışmasıyla, bu alandaki öncü isimlerden birisidir. Konu itibariyle birbirine yakın bu çalışmalardan birisi, Osmanlı'da iaşe menzillerini konu edinmektedir.⁵⁸ Çalış-

56 İnalçık ve Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 138.

57 Bu kitapta, özellikle s. 136-141 arasında konuyla ilgili kısa, ama önemli bilgiler verilmiştir.

58 Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, 1966, 43 s.

mada seferlerde kullanılmak üzere ana ve tali yollarda mevcut olan iâşe menzillerini, buralardaki malzemelerin nerelerden sağlandığını ve yine bu menzillerde bulundurulacak iâşe maddelerinin cins ve miktarlarını gösteren cetveller bulunmaktadır. Diğer çalışmada ise Osmanlı ülkesinin askerî hareket bakımından hangi bölgelere ayrıldığı ve ikmal ve iâşe işlerinin nasıl yürütüldüğü incelenmektedir.⁵⁹ Makalede ordunun ikmal maddelerinin beş sınıfa ayrıldığı; birinci sınıfta yer alan yiyecek ve yemin en önemli kalemi oluşturduğu ve her sefer esnasında bu malzemelerin hükümetçe hesaplanıp tedariki için sefer tertip defterleri hazırlandığı kaydedilmektedir. Makalede, ayrıca, Anadolu ve Rume- li'deki çeşitli iâşe menzillerinin listesi de verilmiştir.

Sefere çıkan birliklerin iâşesiyle ilgili diğer çalışmalar iâşe temini meselesi- ne genellikle belirli bir savaşı esas alarak eğilmişlerdir. Öztürk⁶⁰ ve Kılıç'ın⁶¹ makaleleri bu tür çalışmalara örnek verilebilir. Öztürk'ün makalesinde; subay, er, cephaner vs. temini yanında, Çanakkale savaşları esnasında ordunun yiyecek ihtiyacının ve aynı zamanda hayvanlar için yemin sağlanması konusu incelenmiştir. Kılıç'ın yazısında ise arşiv belgelerinden yararlanılarak, 1585 yılında yapılan Tebriz seferinde hem gerekli askerin hem de onun levazımının temini hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Bu makaleden, ordunun levazım hizmetlerini yerine getirmek için çeşitli bölgelerden "orducu" namıyla esnaf ve sanatkarların görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Aynı makalede, ordunun ihtiyaç duyduğu malzeme ile zahirenin hangi yöntemlerle ve nerelerden alındığı hakkında da geniş izahat vardır. Yine Bülent Çelik'in arşiv belgelerini de kullanarak yaptığı çalışma⁶² bu konuda başvurulabilecek bir diğer kaynaktır. Bu çalışmada; Osmanlı askerlerinin seferdeki lojistiği, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sistemde meydana gelen değişiklikler, seferlerin niteliği ve yapılan seferlerde orducu esnafının rolü üzerinde durulmakta ve bütün başlıklarda iâşe konusunda bilgiler verilmektedir. Gilles Veinstein'in, Kanuni'nin Macaristan seferleri esnasında ordunun iâşesi üzerinde değerlendirmelerini içeren makalesini⁶³ de bu kategori içerisinde değerlendirmek mümkün gözükmektedir. Son olarak Osman-

59 Rıza Bozkurt, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Ülkenin Harekat Bakımından Bölgelere Ayrılması, İkmal ve İaşe İşleri, Haberleşme Sistemleri", *Askeri Tarih Bülteni*, 1988, sy. 13/25, s. 1-20.

60 Mustafa Öztürk, "Çanakkale Muharebelerinde Türk Ordusunun İkmal ve İaşe Durumu", *Askeri Tarih Bülteni*, 1987, sy. 12/22, s. 151-162.

61 Orhan Kılıç, "1585 Yılında Tebriz Seferi'ne Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi", *Askeri Tarih Bülteni*, 1999, sy. 46, s. 109-136.

62 Bülent Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı", *EJOS*, 2004, c. VII, sy. 11, s. 1-163. www2.let.uu.nl/Solis/anpt/ejos/pdf7/Bulent-fin.pdf

63 Gilles Veinstein, "Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte: In memoriam Vanco Boskov/Hrsg. von Hans Georg Majer*, Wiesbaden: Otto Harrasowitz, s. 177-185.

lı'da ordunun iaşesini ele alan çalışmalar içerisinde iki de doktora tezine rastlıyoruz: İşbilir, XVII. yüzyıl başlarında doğuya yönelik seferlerdeki iaşe meselesini,⁶⁴ Öğün ise I. Dünya Savaşı'nda doğu cephesinin iaşesinin nasıl karşılandığını ele almaktadır.⁶⁵

İaşe Meselesini Teorik Olarak Ele Alan Çalışmalar

Şimdiye kadar zikretmiş olduğumuz çalışmalar Osmanlı Devleti'nde geniş kitlelerin ve ordunun temel ihtiyaçlarının karşılanmasına büyük önem verildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, neredeyse, bütün Osmanlı araştırmacılarının dikkatini çekmiş bir husustur. İaşeyle ilgili çalışmalar arttıkça, bu konudaki bilgiler daha da sistematik hale gelmiş ve böylece Osmanlı iktisadi düşüncesinin en önemli ilkelerinden birisini iaşe politikalarının oluşturduğu tespit edilmiştir. Belirtmek gerekir ki, Osmanlı'da iaşe endişeleri çoğu zaman mali endişelerle iç içe geçmiş durumdaydı ve bu karmaşık ilişkiler, Osmanlı ekonomik zihniyetini önemli ölçüde biçimlendirmekteydi. Tanınmış Osmanlı araştırmacılarından Halil İnalçık ve Mehmet Genç, iaşe politikalarının ekonomik düşüncede oynadığı rolü ortaya koyan ilk isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. İnalçık, *Osmanlı ekonomik zihniyeti* hakkında değerlendirmeler yaparken,⁶⁶ Osmanlı yönetiminin, kitlelerin zorunlu ihtiyaç maddelerini uygun fiyatlarla temin etmeyi devletin en önemli vazifesi olarak gördüğünü anlatmakta ve bu yönüyle Osmanlı iktisadî dünya görüşünün, işgücü maliyetlerini düşürüp dünya pazarlarında üstünlük elde etmeye çalışan merkantilist Avrupa ekonomilerinden önemli ölçüde farklılaştığına vurgu yapmaktadır.

Mehmet Genç iaşe probleminin Osmanlı iktisat düşüncesi içerisinde ne anlam ifade ettiğini çok daha detaylı bir biçimde analiz etmiştir. Yazarın muhtelif yerlerde ve zamanlarda yayımlanan ve daha sonra tek bir kitapta toplanan çalışmaları⁶⁷ içerisinde bu konu üzerinde yeterince ayrıntı bulmak mümkündür. Kitabın Birinci Bölümünde (s. 43-96) yer alan dört çalışma da Osmanlı iktisat düşüncesiyle alakalı olup, hepsinde iaşe hakkında bilgiler vardır. Genç, Osmanlı iktisat zihniyetini bölge ve sektörler göre değişen bileşimlerden müteşekkil üç ilkeye dayandırmaktadır: Provizyonizm [iaşecilik], fiskalizm ve geleceçilik. Yazar, mirî toprak rejiminden narh uygulamasına, kapitülasyonlardan

64 Ömer İşbilir, "XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.

65 Tuncay Öğün, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi İaşesi", Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 1997.

66 Bkz. İnalçık ve Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 81-91.

67 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, 367 s.

devlet tekellerine kadar birbirine tezat gibi görünen Osmanlı iktisat politikalarının bu üç temele dayandığını ve böylece anlaşılabilir ve açıklanabilir hale geldiğini savunmaktadır. İaşe; iktisadî faaliyetlere tüketici açısından bakılmasına imkan veren, yani üretilen malın mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olmasını hedefleyen bir ilkeydi. Yazar; böyle bir ilkenin uzun süre yaşamasını haklı olarak ekonomik verimliliğin düşük, ulaştırma imkanlarının zor ve pahalı olmasıyla açıklamaktadır. Neticede gerekçesi ne olursa olsun, iaşe endişelerinin, malî endişelerle birlikte Osmanlı iktisat politikalarına her dönem damgasını vurduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde şehir ekonomisi ve iaşe hakkındaki literatürü değerlendiren, pek tabii ki Ülgener hocanın çalışmalarından bahsetmeden geçmek mümkün değildir. Ülgener, sanayileşmeden önce bütün dünyanın temel ekonomik problemi olan bu meseleyi enine boyuna tetkik etmiştir. Bunu yaparken elbette Osmanlı'daki iaşe problemi üzerinde de geniş biçimde durmuştur. Ülgener'in konuyla ilgili muhtelif tarihlerde yayımlanmış çalışmaları bulunmaktadır. Ancak onun konu üzerindeki fikirleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmak için, ona ait değişik yazıları ihtiva eden ve 1984 yılında yayımlanan kitabına bakmak yeterlidir.⁶⁸ Dört bölümden oluşan kitabın en hacimli kısmını oluşturan ikinci bölüm (s. 33-115), tamamen iaşe meselelerinin teorik izahına ayrılmıştır. Yazar, burada, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden hissedilen iaşe sıkıntıları ve ondan kaynaklanan hayat pahalılığı ve benzeri sorunların de etkisiyle, tarihte yaşanan darlık buhranlarının teorik tahlillerine yönelmiştir. Bu çerçevede özellikle buhranları, bir *tip* olarak tarif etmenin ve böylece sebepleri ve etkilerini incelemenin yollarını aramaktadır. Ülgener hoca; özellikle Orta Çağ referans alarak, darlık buhranları hakkında [tanımı, sebepleri, etkileri, izahı vs.] ortaya konmuş fikirleri geniş biçimde incelemekte ve bu arada bilhassa büyük İslam düşünürü İbn Haldun'un konu hakkındaki fikirlerini tahlil etmektedir. Yazar, bundan sonra XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında İstanbul hayatından örnekler vermek suretiyle, darlık buhranlarını Osmanlı özelinde incelemiştir. Burada da aynı yöntemi kullanan yazar, şehrin iaşesinde dengesizlik yaratan sebepleri ayrıntılı olarak tetkik etmiş ve yaşadığı dönem (1950'li yıllar) ile Osmanlı dönemi buhranlarının farklı ve benzer yönlerini ortaya koymayı denemiştir. Tüm bu ayrıntılı incelemeler içerisinde yazarın, iaşe buhranlarının sebeplerini tabii [kuraklık, sert kışlar ve salgın hastalıklar], siyasî, idarî ve malî [abluka, savaş nedeniyle üretimin azalması, idarî yolsuzluk, fiyat tespitindeki zorluklar, ödeme problemleri, para değerindeki bozulmalar] sebeplere ayırması dikkat çekmektedir. Özet bir değerlendirme yapmak gerekirse, Ülgener'in; iktisat teorisini kullanarak, iaşe meselesini tarihsel perspek-

68 Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara: Mayaş Yayınları, 1984, 159 s.

tifte analiz etmesi Türkiye'de pek rastlamadığımız, ancak gerekli ve önemli bir yaklaşımı temsil etmekte ve bu yönüyle de onun yazıları, iaşe üzerinde çalışacaklar için öncelikle okunması gereken bir kaynak niteliğini kazanmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nde iaşe meselesi hakkında yapılmış çalışmaları değerlendirdiğimiz bu makalede, şimdiki literatürün ışığı altında bazı saptamalarda bulunmak mümkün gözükmektedir. Öncelikle şehirlerin iaşesi; temelde ekonomik bir problem olmasına rağmen, dönemin zorlukları nedeniyle, kurumsal ve idarî bazı düzenlemeleri gerektirmekteydi. Tarım teknolojisinin geriliği, ulaşım imkanlarının yetersizliği ve tarımın, hava koşullarına aşırı bağımlılığı; özellikle, İstanbul gibi büyük merkezlerde her an ciddi bir iaşe krizine yol açabilecek olgulardı. Bu risk, Sanayi Devriminin gerçekleştirilmesine kadar bütün Avrupa şehirleri için de mevcuttu. Osmanlı'ya bakıldığında ise; İstanbul dışında çok büyük bir merkezin bulunmaması nedeniyle, genellikle çok ayrıntılı iaşe düzenlemelerinin bu şehirle sınırlı kaldığı görülmekteydi. O nedenle Osmanlı iaşe sistemi üzerindeki incelemelerin genellikle İstanbul üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

İaşe literatüründe genellikle 1600-1800 arasında yoğunlaşan ve toprak kayıpları ve devletin taşradaki gücünün zayıflamasıyla sonuçlanan gelişmelerin, devletin geniş müdahalelerine dayalı bir iaşe politikasını zorunlu hale getirdiği belirtilmektedir. Daha önce Roma ve Bizans zamanında da benzer gelişmeler yaşandığı bilinmektedir. Devlet, güç kaybedince sosyal ve iktisadî hayata müdahaleleri de artmaktaydı. Osmanlı da aynı girdaba düşmüştür. Özellikle toprak kayıplarıyla birlikte Karadeniz havzasından mal temininin zorlaşması, müdahalelerin artmasında önemli bir gerekçeyi oluşturmuştur. Genel anlamda geçerli olmasına rağmen, bu tezle ilgili gözden kaçan bir hususu hatırlatmakta fayda vardır. Devletin iaşe politikası dahilinde, -özellikle de, fiyatlarla ilgili- iktisadî hayata yaptığı müdahaleler ve getirdiği kontroller çoğu zaman iaşe temini ni daha da zorlaştırmaktaydı. Çünkü İstanbul'da narhın, tüketiciyi koruma adına düşük tutulması, kaçakçılığı ve tüccarların başka pazarlara mal sevkiyatını teşvik etmekteydi. Fiyat kontrolleri olmasaydı iaşe probleminin ne ölçüde hissedileceği, hipotetik bir değerlendirme olur. Ancak devletin iaşe problemlerini hafifletmek için getirmiş olduğu fiyat ve benzeri sınırlamaların, ciddi yoklukları önlese bile, çoğu zaman da bir kısır döngü yarattığı ve temel malların arzında hissedilen sıkıntuların önemli bir kaynağını oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bu noktada Osmanlı yönetiminin iaşe açısından gerekli gördüğü tedbirleri almakta tereddüt etmemesine karşın bu gücü keyfi olarak kullanmadığına da vurgu yapmak gerekir. Murphey'nin belirttiği gibi, devletin iaşe sürecine yönelik müdahalesi, genellikle *selektif* biçimde olmuş; müdahaleler, gıda arzını te-

min etme hususunda genel kabul görmüş ve herkesin mutabık olduğu sosyal normları yürürlüğe koymak şeklinde gerçekleşmiştir. Yaptırım gücü, genellikle keyfi olarak değil, kitle refahının desteklenmesi yolunda kullanılmıştır. Ancak, bu tür müdahaleler sonucunda, üreticilerin ve tüccarların kayba uğraması şeklinde bir alternatif maliyet kaçınılmaz oluyordu. Yine de Osmanlı, çok eski zamanlardan beri devam eden bir geleneği takip ederek, piyasada çeşitli faktörlerden kaynaklanabilecek aşırı fiyat dalgalanmalarına karşı müdahaleyi gerekli görmekteydi.

İstanbul'un ihtiyaç duyduğu en önemli yiyecek kaynakları içerisinde hububat ve et başı çekiyordu. XIX. yüzyılın başları itibarıyla şehirde 100.000 ton civarında hububat, 850.000 baş dolaylarında da koyun tüketildiği tahmin edilmektedir. Bunlar çok yüksek rakamlar olmasa da, dönemin koşulları açısından, tüketim imkanları yönüyle ortalama bir İstanbul sakinini diğer bölgelerde yaşayanlara göre daha avantajlı konuma getirmekteydi. Ancak iae düzenlemelelerinin daha önemli yönü, merkez ile taşra sakinleri arasında gelir dağılımı açısından yarattığı eşitsizlikti. Çünkü devletin, taşradaki üreticiden temel malları piyasa rayicinden daha düşük bir fiyatla satın alması, gelir dağılımını taşradaki üreticinin aleyhine bozması anlamına gelmekteydi.

Urban Economy and Provisionalism in the Ottoman State

Ahmet UZUN

Abstract

Main topic of this article is to evaluate academic researches -in the Turkish and English literature- on provisioning of Ottoman towns and cities, which was very important in both aspects of consumption and production. It includes presentation of studies concerned with provisioning of Ottoman towns and cities, especially capital city of Istanbul, and the military forces in cities and on the move. A number of studies on Ottoman economic and social life are interested in provisioning cities, especially Istanbul. In these researches, it has been observed that the Ottoman Empire has a complex policy of provision which reserved for towns and cities. The economic and political developments in the Ottoman Empire after the seventeenth century led to increase the state involvement and control on provisioning mechanism. The fundamental concern of Ottoman Administration was to ensure an uninterrupted flow of foodstuffs as wheat and meat because of shortages of staples among the masses that caused serious problems for the government.

Keywords: Provisioning, Ottoman Empire, Istanbul.

Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İaşe

Ahmet UZUN

Özet

Bu çalışmanın ana amacı, Osmanlı Devleti'nde şehirlerin temel ihtiyaç maddelerinin karşılanması (iaşe) üzerine yapılmış olan Türkçe ve İngilizce çalışmaları değerlendirmektir. Çalışmalar ele alınırken, şehirlerin, özellikle de başkent İstanbul'un ve sefere çıkan ordu birliklerinin iaşesinin nasıl temin edildiği sorusuna cevap aranarak, Osmanlı Devleti'nin iaşe konusunda izlemiş olduğu politikaların çerçevesi tanıtılmıştır. Makalede Osmanlı'da iaşe meselesini teorik yönüyle analiz eden incelemelere de yer verilmiştir. Konuyla ilgili literatür, Osmanlı yönetimince iaşe konusuna büyük önem verildiğini, gerekli görüldüğü zaman bu konuda teşvik edici, sınırlayıcı ya da zorlayıcı her türlü tedbirin alındığını ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: İaşe, şehir ekonomisi, Osmanlı, İstanbul.

